

УДК 930.22

Валентина Бездрабко

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЮВАННЯ ДОКУМЕНТА В XIX СТ.: ПОСТСКРИПТУМ СЕРЕДНІХ ВІКІВ І ПЕРЕДДЕНЬ НОВІТНЬОГО ЧАСУ

На тлі загальних закономірностей розвитку гуманістики висвітлюються основні риси розвитку організаційної і змістової структур спеціальних історичних дисциплін, що переживають становлення в XIX ст. З'ясовується їх значення для становлення наукових ідей, що передували документознавству. Підкреслено роль різних форм наукової комунікації у формуванні науки про документ.

Ключові слова: гуманістика, документознавство, західноєвропейські студії, спеціальні історичні дисципліни.

Останнім часом документознавчі студії помітно збагатилися низкою історичних розвідок у виконанні провідних науковців і молодих учених. Здебільшого увага дослідників звернута на історію практичної сфери роботи з документами, зокрема архівну справу та діловодство. Утім багато цікавих наукових сюжетів можна висувати з історіографічних екскурсів у минуле творення документології, формування теоретичних засад науки, яка у XX ст. здобуде назву “документознавство”. Передусім мають значення ті з них, що відкривають розуміння історичних передумов народження науки. Це вимагає від дослідника “занурення” у часі в XIX ст. і зосередження уваги на розвиткові фундаментальних класичних наук гуманітарного циклу.

Суттєвий вплив на еволюцію гуманістики вказаного часу, за визнанням науковців, справила історія, яка на той час швидко інституціоналізувалася. Вивчаючи тенденції її еволюції в епоху Просвітництва, відомий історик О. Тьєрі дійшов цілком справедливого прогностичного висновку, що “сама історія накладе [найвідчутніший] відбиток на XIX ст. ... Вона дасть йому ім'я так само, як філософія назвала своїм ім'ям XVIII ст.” [12, с. 111] Вирішальні зрушення в історичній науці відбулися через потужний вплив спочатку Просвітництва, а за тим (і разом із ним) основних філософських течій – романтизму, позитивізму та марксизму.

Найвищий рівень організації історичної науки й розроблення методології досліджень у XIX ст. спостерігаємо в Німеччині та Франції. Кількісні зміни в мережі європейських університетів супроводжувалися якісною реформацією змісту підготовки студентів-гуманітаріїв. Єдність наукової й педагогічної діяльності з метою універсального розвитку особистості – кредо видатного вченого і подвижника вищої освіти В. фон Гумбольдта, стало ідейною основою університету XIX ст. та викликало потужне “насичення” установ науковими студіями і демократичність входження особи до студентської корпорації за єдиним критерієм – успіхами в навчанні й науці. Ідеться не тільки про розв'язання гендерного питання на користь дозволу жінкам здобувати університетську освіту (із 1867 р.), але й про нівелювання інших соціальних (у т.ч. релігійних) бар'єрів. Університети продовжували зберігати статус потужних видавничих центрів. Суттєву роль у розповсюдженні нових ідей відіграли численні навчальні посібники і підручники, на сторінках яких тогочасна провідна професура репрезентувала методологічні досягнення, де питання історичного методу розглядалися у контексті філософії історії.

Могутнім розповсюджувачем оригінальних ідей, народжених на теренах вивчення документа, відбулась паризька *École des chartes* (Школа хартій, далі – Школа, 1821) – спеціалізований навчальний заклад із підготовки фахівців з історичного джерелознавства, архівістики і бібліотекознавства, для яких головним завданням стала “критика середньовічних текстів” [20, с. 51]. Серед дисциплін, що викладалися слухачам Школи,

значились: 1) палеографія, 2) романські мови, 3) бібліографія, архівістика, 4) дипломатика (у т. ч. і курс “Середньовічні канцелярії й архіви”), 5) установи [Франції] політичні, адміністративні й судові, 6) цивільне, канонічне право в середні віки, 7) середньовічна археологія й 8) критичне вивчення джерелознавства історії Франції [20, с. 53–54]. Простий перелік дисциплін чітко вказує на надання переваги укладачами “навчальних планів” курсам, що уможливили б не тільки всебічний розгляд документів як явища, але й вислід середовищ їх утворення й функціонування.

Почин учених-подвижників, політиків Франції з розгортання інтелектуальної мережі наукової співпраці взяли на озброєння і в інших європейських країнах. Свідченням цього стало, наприклад, заснування міланської (1842), венеційської (1854) шкіл палеографії (Італія), мадридської школи дипломатики (Іспанія, 1856), ватиканської школи палеографії та історичної компаративістики (1884), Інституту досліджень австрійської історії (1854) тощо [4, с. 119]. Програма підготовки студентів багато в чому уподібнювалася відомій практиці Школи хартій і передбачала опанування слухачами класичними СІД: дипломатикою, палеографією, хронологією, сфрагістикою, геральдиком, архівістикою, бібліотекознавством, критикою історичних джерел, а також загальними гуманітарними науками – мистецтвознавством, правом, літературою тощо. Додаткову (варіативну) частину навчального плану представляли історична географія, нумізматика, мови, у т. ч. і класична філологія [21, с. 84]. Ці та інші установи відбулись в історії як помітні осередки підготовки висококваліфікованих спеціалістів, розроблення інструментарію критики документів, крупними видавничими центрами, засновниками фахових періодичних видань. Попри різні моделі розвитку вищої освіти у Франції, Німеччині, Великобританії чи деінде історики науки однакостайні у винятковому значенні інституцій для розбудови спеціалізованої освітньої мережі.

Слава потужних центрів студіювання документів закріпилася за архівами, які накопичили значний, потребуючого узагальнень досвід практичної і наукової роботи. Ключовим моментом “архівної реформації” ХІХ ст. було: 1) розробка відповідної нормативно-правової бази; 2) побудова єдиної мережі архівів із чітким, ієрархічно вибудованим адміністративним підпорядкуванням; 3) введення основних правил роботи архівів; 4) розвиток галузевої освіти; 5) забезпечення умов для наукових студій на державному рівні. Заснування державних архівів сприяло не лише ефективнішому збереженню документів, але й успішнішому джерельному забезпеченню історичної науки. Продовженням цього стало активне розроблення теорії архівознавства, історичного джерелознавства, зокрема методики роботи з документами. З’являються праці, що розкривають історію архівів і теоретичні засади їх діяльності не лише як “місць зберігання”, але й наукових установ, властивості й ознаки архівних документів на рівні термінологічних, генетичних, класифікаційних, функційних пояснень. “Народжені” в ХІХ ст. поняття “архівний фонд”, “провенієнц-принцип”, “пертіненц-принцип”, розкриваючи обставини походження, побутування документів й уможливаючи виявлення внутрішніх логічних закономірностей документування, документообігу, заслужено здобули визнання. Їх особливе поцінування пояснюється неабияким значенням для відкриття нових перспектив осягнення історії, теорії, методики дослідження об’єкта не тільки в архівознавстві, але й у суміжних і споріднених дисциплінах. Помітним явищем стало зміцнення зовнішньої комунікації архівів, які охоче встановлювали і розвивали контакти з іншими науковими установами, товариствами, зокрема з археографічними центрами.

Еволюція науки викликала необхідність зміцнення каналів комунікації спільноти учених. Тому ХІХ ст. стало часом появи низки солідних державних видань і місцевих корпоративних часописів, більшість яких існують донині. Наукові журнали відзначилися не тільки оприлюдненням джерел, але й новітніх вітчизняних і зарубіжних розвідок із загальних історичних, теоретичних і методичних проблем галузей знань про документ.

На думку більшості дослідників, найважливішою рисою у вивченні документів стало перенесення уваги з інформаційної складової на матеріальну (перша половина ХІХ ст.), а

згодом – поширення системного підходу до об'єкта дослідження, що автоматично спричинило різноплановий дисциплінарний дискурс [17, с. 22]. Це виявилось на рівні тематики, хронологічних і видових уподобань щодо студійованого об'єкта, добуванні знань, спрямованих на випередження практичних потреб, оперування новітніми методологічними засадами, вивіреними позитивізмом і зосереджених на цілісному вивченні документа, та марксизмом, який передбачав першочергове з'ясування зовнішніх умов його функціонування [3, с. 41–54, 59–66, 78–83, 110–119].

Багато подвижників науки XIX ст. увійшли в історію спеціальних історичних дисциплін (СІД) їх засновниками й активними провідниками: Т. фон Зіккель, Ю. фон Фіккер, Ф. Стеффенс, Ф. Я. Баст, А. А. Омон, В. Гардтхаузен, В. Ваттенбах, Г. Л. Шлюмберже, Й. Г. Дройзен, Е. Бернгайм та ін. Вагомим є той факт, що діяння й наукові досягнення спонукали до кореляції стосунків між теорією і практикою галузей історичних знань. Визнаючи нерівномірність розвитку СІД, укажемо в загальному, що для більшості з них XIX ст. стало часом становлення, а практичні досягнення і відкриття часто не знаходили належного теоретичного представлення й обґрунтування. Проте накопичений матеріал, який потребував відповідного дослідного методу, провокував переміщення раніше маргінальних тем у центр уваги дослідників, котрі, намагаючись розв'язати інституційні суперечності між теорією і практикою, звернулись до теоретизувань.

Важливу роль у накопиченні наукових знань про документ відіграло *джерелознавство*, яке початково мало справу лише з письмовими джерелами [32, с. 11]. Суттєвий вплив на розвиток європейської історичної науки, зокрема історичного джерелознавства, справили праці справжнього новатора німецької науки Л. фон Ранке. Крізь призму історичних подій і явищ, наслідуючи положення ідеалістичної філософії, учений переконливо доводить залежність історичного процесу від провідних тенденцій, ідей, серед яких основними виступають “державна” і “нація”. Тому головною темою історичних творів Л. фон Ранке стало висвітлення історії державності та націєтворення. На думку провідних історіографів, саме тематика праць пояснює вибіркове ставлення дослідника до історичних джерел [13, с. 153]. Для його творчості властивий своєрідний дослідний орієнтир винятково на офіційні документи, у той час, коли наративні джерела залишаються на маргінесі, за об'рями уваги. Відтак виникає особливий вид історичних творів – *регести* – переліки офіційних документів із коротким переказом їх змісту [8, с. 165]. Пієтет до джерел відбився і в чи не найвідомішій фразі про відсутність іншої історії, крім тієї, що є в джерелах, а добре знане положення про те, щоб писати історію “wie es eigentlich gewesen” (“так, як це було справді”), дублювало вимогу до історика посилатися тільки на документальні матеріали [10, с. 118].

Вихованці німецької школи істориків-об'єктивістів Й.-Г. Дройзен і Е. Бернгайм розвинули ідеї колег і запропонували класичний поділ методики історичного дослідження на такі складові: *евристика* (вчення про джерела), *критика*, *тлумачення* (визначення значення і зв'язку фактів), *виклад* як “історична реконструкція” [27, с. 269]. Й.-Г. Дройзен, міркуючи про пізнання історичної дійсності завдяки документам, доводить надзвичайну важливість *розуміння* (Verstehen) і *пояснення* (Erklären) як найбільшого завдання історика. Сприйняти, зрозуміти і роз'яснити зміст документа, його автора, “занурених” у *свою* епоху, належних певним культурі, суспільству, державі, означало для глави “младонімецької” школи *зуміти* розкрити *інше, не-своє*. Сформульоване Й.-Г. Дройзеном положення про об'єктивно зумовлену суб'єктивність можливостей історика пізніше отримало продовження у вигляді розвою цікавих постмодерністських методологічних знахідок історичної науки. Незважаючи на незрілість методології як наукової дисципліни, уже тоді визнавалась її складна структура, невід'ємною частиною якої вважали методіку історичних досліджень. Хоча зв'язок між документом і методологією наукового дослідження виглядав спочатку непевно, проте пізніше відкрив цікаві відгалуження в науці, багато з яких спроектовано П. Отле [24, 30].

Наприкінці XIX ст. загальні соціологічні теоретизування в історичному джерелознавстві поступаються місцем вузькоспеціалізованим дослідженням джерел [9, с. 12; 10, с. 128]. Важливий вплив на парадигму знань про документ наприкінці XIX – на початку

XX ст. справив “відмінний підручник позитивізму” (за висловом А.-І. Марру) [45, с. 22] – “Вступ у вивчення історії” (“*Introduction aux études historiques*”, 1898) французьких істориків, директора Національного архіву Франції Ш.-В. Лянглуа та співробітника цього ж архіву Ш. Сеньобоса, де узагальнено результати викладання методології історії в Сорбонні. У російськомовному варіанті видання маємо вживання замість терміну “джерело” іншого, більш ємного – “документ”. І хоча знаний методолог історії Л. П. Карсавін вважає потрапляння в текст терміну випадковим і невдалим [14, с. 46], дозволимо припустити існування інших пояснень, пов’язаних із побутуванням наприкінці XIX ст. особливої полісемантичної термінологічної ситуації довкола поняття “документ”.

Класичні фрази “історія пишеться за документами”, “документи – це сліди (виокремлено – В. Б.), що залишені думками і діями людей, які колись жили”, “ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії” зміцнили позитивістську концепцію історичного джерела [18, с. 13, 48]. За влучним висловом британського вченого Е. Карра, “фетишизм фактів у дев’ятнадцятому столітті знаходив своє виправдання і доповнення в фетишизмі документів”, бо “документи були ковчегом завіту в храм фактів” [38, с. 3]. Прагнучи визначити ті умови, за яких історія зможе “дорости” до рангу позитивної науки – стати об’єктивним пізнанням обов’язковим для всіх, учені орієнтують гносеологічний процес на неупередженість, яка можлива лише за умов всебічної критики документів, що дозволила би вилучити якомога більше фактів.

Термінологічно цікавим є тлумачення поняття “слід” у розумінні авторів їх активного вживання. Проте нам цікавіше, і тут ми погоджуємося з Г. М. Івановим [11, с. 19], зайнятися не з’ясуванням розуміння Ш.-В. Лянглуа і Ш. Сеньобоса терміну “слід”, а виявленням пояснень ними природи знаку й образу. У працях французьких дослідників чітко простежується диференційований підхід до “слідів”, що полягає у виокремленні двох видів документів: речових і психологічних, безпосередніх і опосередкованих слідів минулого. Під “речовим слідом” (документом) розуміють “пам’ятку або інший речовий предмет”, а “психологічним” – “описання чи оповідання шляхом мовних знаків” [18, с. 17; 28, с. 15–16]. “Психологічний” документ представляється результатом “психологічної діяльності” індивіда, як одиниці соціуму, відображення об’єктивної реальності. Цим самим було активізовано студіювання теми оприсутнення автора в тексті документа і його здатність неупереджено передавати дійсність.

Коментуючи критичні зауваження, висловлені на адресу ідей Ш.-В. Лянглуа і Ш. Сеньобоса, щодо ототожнення ними документа й сліду [19, с. 369–371; 22, с. 80; 25, с. 82; 26, с. 103], відзначимо, що термінологічний казус виявився продуктивним. Відсутність прямих пояснень терміну “слід”, тобто значеннєвих обмежень, відкрила широкі можливості для трактування їх послідовниками документа в такому варіанті: від відбитка реальної дійсності, результату суспільної діяльності до знаку, символу. Неокантіанці, підхопивши ідеї Ш.-В. Лянглуа і Ш. Сеньобоса, охоче розробляючи теоретико-методологічні засади історичної науки, обговорюють мотиви спільного й відмінного між документом, знаком і символом, а також їх полісемантичність [25, с. 82]. Розвиваючи ідею символу як універсального вираження культурної діяльності людини представники марбурзької (Е. Кассіер), баденської (В. Віндельбанд, Г. Рикерт) філософських шкіл опосередковано сприяли утвердженню підходу до документа як знаку, що виконує функцію джерела інформації. З їх працями отримує успішний розвиток новий науковий напрям у дослідженні документа – семіотичний, без якого важко уявити повну палітру міждисциплінарних пошуків у документально-комунікаційних науках другої половини XX – початку XXI ст. Заперечуючи чи схвалюючи ідеї науковців, історики минулого століття здійснили глибоке теоретичне розроблення концепції історичного джерела як носія інформації, підтвердженням чому стали досягнення Школи Анналів, петербурзького джерелознавчого семінару на чолі з його засновником О. С. Лаппо-Данилевським.

Декількома роками пізніше з’явилась інша праця в одноосібному виконанні Ш. Сеньобоса – “Історичний метод у застосуванні до соціальних наук” (“*La Méthode*

historique appliquée aux science sociales”, 1902) [28]. Перша частина дослідження присвячена теорії документа в розумінні історичного джерела, що набула поширення на початку ХХ ст. і справила значний вплив на погляди П. Отле. Зокрема, деякі положення теорії він вибудував, посилаючись на твердження про документ як слід, “залишений” фактом, який, згідно з Ш. Сеньобосом, може бути безпосереднім чи опосередкованим [28, с. 15]. Серед перших історик називає матеріальні предмети, наприклад, будівля, машина, ткацький верстат тощо, а других – письмові пам’ятки, що “зазвичай носять назву документів” [28, с. 16]. Джерелознавець розмежовує рукописний і друкований документи, завважаючи на відмінностях між ними, пов’язаними з етапами документування: 1) дії руки автора, що склав документ (палеографічний аспект), 2) вибір автором знаків для кодування інформації (семіотичний), 3) передача інформації через мовний код (семіотичний), 4) надання завершеності змісту повідомлення (семантичний), 5) утілення мети фіксації інформації (прагматичний), 6) слідування канонам концепції документа як джерела інформації (інформаційний), 7) володіння необхідним обсягом інформації для її об’єктивного представлення в документі (психологічний) [28, с. 20].

Цікавими є роздуми джерелознавця про основні критерії атрибування документа, а саме: походження, авторство, час і обставини створення [28, с. 22–24]. Праця дослідника не лише констатувала важливість класичних критеріїв документального аналізу, але й ствердила їх необхідність для виявлення позиції документа в середовищі собі подібних при виконанні ним комунікаційної й інформаційної функцій. Студіюючи питання важливості критики, французький учений відверто симпатизує Ф. Бекону і його ідеї-протесту хибних слідувань “привидам”, що віддаляють допитливий розум від істини [7, с. 19]. Такими для Ш. Сеньобоса є узалежнена від суб’єктивного фактору недосконалість розумових операцій, проваджених при дослідженні документа, беззастережне прийняття зроблених раніше висновків авторитетів стосовно того чи іншого виду документації, одноманіття дослідних методик, захоплення не якісними показниками джерел інформації, а їх кількістю, необмежена довіра офіційним документам тощо [28, с. 28–31].

Визнаючи документ породженням суспільства, дослідник порушує питання факторів впливу соціуму на його форму і зміст. Такими названо: 1) матеріальні умови; 2) “інтелектуальні звичаї” (мова, письмо, мистецтво, релігія, мораль, наука); 3) “звичаї матеріальні, проте не обов’язкові” (матеріальне, приватне життя, економіка); 4) соціальні інститути (власність і спадщина, сім’я, виховання, соціальні класи); 5) політичні заклади (уряд, церква, місцеве управління); 6) взаємини вищих соціальних груп (внутрішні, зовнішні) [28, с. 110]. Висвітлюючи методика виявлення й вивчення історичних фактів у джерелах, їх документального підтвердження, Ш. Сеньобос посилює увагу щодо перенесення – відбиття – передачі соціального в документі, пришвидшуючи дослідження природи інформації, випереджуючи міркування багатьох дослідників минулого століття, зроблених у галузі соціальної інформатики. Поява наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. творчого доробку Ш. Сеньобоса і Ш.-В. Лянглау налаштовує на висновок про зростання у вказаний проміжок часу інтересу до загальної теорії документа в руслі історичного джерелознавства. Поза сумнівом, заявлені авторами міркування мали неабиякий вплив на розвиток знань про документ, модернізуючи класичну історико-філологічну традицію його студіювання і доповнюючи її інформаційними, текстологічними, герменевтичними розгалуженнями.

Формування і галузеве розмежування знань про документ відбувається за неординарних умов. З одного боку, відзначимо потужну диференціацію знань, кожне з яких прагне визначитися з власними об’єктно-предметною сферою інтересів, мовою, напрямками і методикою дослідження, тобто окреслити дисциплінарну сутність. З іншого боку, спостерігається тенденція об’єднання галузей наукових знань уже в площині вищих теоретико-методологічних і науково-методичних умовиводів. Переслідування головного позитивістського постулату – створення “єдиної позитивної науки” [39, с. 7] справило належний вплив на становлення міждисциплінарних студій на межі діловодної, архівної, бібліотечної, джерелознавчої та інших видів практики. Реакція на виклик інтеграції

утверджувала їх місце, роль у середовищі суміжних і споріднених галузей знань. Найпереконливішим прикладом цих процесів стала поява документації як загальної науки про документ на тлі успішного розвитку дипломатики, сфрагістики, джерелознавства, палеографії, філігранології, бібліотекознавства, бібліографознавства тощо.

Незрілість більшості галузей знань, відсутність чіткого розмежування між ними природно орієнтували дослідників на загальне дослідження документальних матеріалів. Тому, наприклад, студії з дипломатики, датовані XIX ст., можуть містити палеографічні, сфрагістичні, філігранологічні й інші органічно “вписані” сюжети. Спільні об’єкт, методи дослідження, історія галузей знань зумовлювали комплексне вивчення документів, яке зміцнювало процеси диференціації знань і підтримувало їх інтегрування на вищому рівні, успадкованому від конкретизації студій завдяки об’єктно-предметній сфері.

Досліджуваний період увійшов в історію теоретичними надбаннями також у галузі західноєвропейських дипломатики й палеографії. Світове визнання здобули європейські дипломатисти, палеографи Т. фон Зіккель, Ю. фон Фіккер, Г. Бруннер, О. А. Поссе, О. Редліх, Г. Бресслау, А. Жірі та ін. Знахідки стосовно генези й розвитку форм актів Т. Зіккеля [50], історико-правового дослідження грамот Ю. фон Фіккера і Г. Бруннера [37; 42], виокремлення ознак і властивостей публічних і приватних документальних матеріалів, проведення “демаркаційної термінологічної лінії” між ними у виконанні Г. Бресслау, А. де Боюар, А. Жірі, Л. де Мас Латрі, О. А. Поссе [34; 35; 36; 43; 45; 47; 48], класифікація західноєвропейського актового корпусу й схеми вивчення канцелярських і нотаріальних актів, їх письма і матеріальної основи А. Глорія, Ч. Паорі [44, 46], критичний аналіз бібліографічного каталогу візантійської імператорської канцелярії Ф. Дельгера [40] та інші досягнення сприяли, на думку А. М. Кононенка, якісному зрушенню в СІД, спрямованому на подолання штучного відокремлення форми від змісту документа [16, с. 111]. Утвердження системного, комплексного підходу саме до цього виду історичних джерел відповідало зовнішньому контексту розвитку галузей знань про документ, живило новітні методологічні засади студіювання джерел інформації й засобу комунікації.

За справедливим зауваженням В. Ф. Коломійцева, під впливом позитивістів в історичній науці склався культ письмового документа, який, на їх думку, є найбільш вірогідним джерелом інформації [15, с. 23]. Проте непересічне значення набули археологічні, епіграфічні, нумізматичні, сфрагістичні та інші матеріали, масові види джерел. Власне, джерелом інформації стає будь-що, що є її носієм. На якісно новий щабель піднято вагомість вивчення документа, який “нічого не вартий”, допоки не стане об’єктом ретельного дослідження [38, с. 10]. Звідси ще раз актуалізовано проблему розроблення наукової критики документів, співвідносності об’єктивного і суб’єктивного в їх пізнанні, міри об’єктивованої свідомості і суб’єктивованої дійсності [33, с. 37].

Історикам-позитивістам удалося поставити критику джерел на міцну основу, розробивши методіку їх дослідження [15, с. 22]. Пізніше Р. Арон, М. Блок, П. Кірн, Р. Марішаль, А.-І. Марру, Л. Февр, Г. Фіхтенау і багато інших відомих науковців долучилися до обговорення теоретичних знахідок у XIX ст. у галузі джерелознавства, СІД, явивши науковому світу нові ідеї щодо концепції документа як джерела інформації й засобу комунікації, прийомів наукової критики, об’єкта верифікації реальності, надання *документові статусу документа* в результаті цілеспрямованої установки дослідника [49, с. 25], оскільки документ є документом тільки “тією мірою, якою історик може і вміє в ньому щось зрозуміти” [45, с. 83]. Французька історична школа “Анналів” запропонувала відмовитися від *нарративної історії* на користь *історії інтерпретації* [29, с. 5], посиливши *історико-філологічну традицію вивчення документа*.

Важливе значення для історико-філологічного напрямку дослідження документів мало критичне оновлення основ науки про античність, викликане інтенсивними археологічними пошуками. Останні разом із низкою джерелознавчих дисциплін спровокували народження галузі знань про написи – епіграфіки. На думку Е. Д. Фролова, тисячі грецьких і латинських написів, залучених до наукового обігу, уможливили вивчення “давнини на безперечно

оригінальний, чітко документальній основі” [31, с. 177]. Студіювання написів передбачало комплексний підхід, тобто одночасне застосування прийомів і методів філологічної й історичної інтерпретації. Із-поміж іншого, відкриваються можливості розширення діапазону історико-філологічного вивчення документів. Неабияке значення для розвою тематичних студій мала знаменита полеміка між В. Гріммом – репрезентантом формального граматичного напрямку в німецькій класичній філології і Ф. А. Бьомом, котрий виступав за глибоке вивчення мови, тексту в усіх соціальних контекстах.

Одним із найвагоміших вислідів функціонування архівів, навчальних закладів, товариств, гуртків у системі історичної науки, численних археологічних експедицій й археографічних розробок стало видання зібраного й студійованого матеріалу, в т. ч. й історичних джерел. Хрестоматійним прикладом надзвичайного прагнення дослідників пам'яток письма до відкриття романтизмом “духу” народу стало започаткування *Товариством для вивчення ранньої німецької історії (Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, Франкфурт-на-Майні, 1819) грандіозного науково-видавничого проекту XIX–XX ст. – “*Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*” (“Історичні пам'ятки Німеччини...”, 1824–1934) [5, с. 63], який об'єднав такі центри критично опрацьованих документів: законодавчі акти (капітулярії франкських королів, акти імператорів і королів, формули меровінгської і каролінгської епох тощо), приватні акти, епістоляріум, літературні твори [8, с. 160]. Відгукуючись про методологічні засади публікації документального матеріалу, проваджені першим редактором “Історичних пам'яток Німеччини” Г. Г. Пертцем, В. П. Бузескул указує на “дипломатично правильне відновлення текстів на основі всіх доступних рукописів, з'ясування походження кожної праці й ознайомлення з творами, які від неї ведуть лік існування, до того ж видавець повинен дійти до першоджерела, початкового рукопису і відновити його на підставі кращих рукописів, користуючись іншими” [6, с. 129].

Традиційно прихильно до археографічних проектів ставились і у Франції. При цьому історіографи вказують на ім'я прем'єр-міністра країни – Ф. П. Г. Гізо та його однодумців [8, с. 185]. Заснування інституту історії (1833), урядового Комітету з розшукування і публікації пам'яток історії Франції (1834), “*Bibliothèque de l'École des Chartes*” (“Бібліотека школи хартій”, 1839), “*Зведений каталог рукописів департаментських бібліотек*”* (“*Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements*”, 1849–1885; “*Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France: départements*”, 1891–1894), “*Collection de documents inédits sur l'histoire de France*” (“Колекція невиданих документів з історії Франції”, 1835), ухвалення закону про місцеві архіви департаментів (1838) – далеко неповний перелік реалізованих ініціатив “історика-прем'єра” і видавничих досягнень французької історичної науки XIX ст., що мали неоціненне значення для практик вивчення документа і їх теоретичного осмислення.

Пожвавлення археографічних студій характерно для історичної науки в Англії, де 1857 р. вдалися до видання текстів середньовічних хронік, а з 1862 р. розпочато систематичні публікації архівних документів – “*Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores or Chronicles and of Great Britain and Ireland During the Middle Ages*” (“Хроніка Великобританії, Ірландії в середні віки”, 1863–1911). Більшістю проектами, як і деінде, опікувалися архівні установи, зокрема Публічний архів Англії, а також наукові об'єднання, наприклад, *Товариство Дж. Селдена* (1887), *Товариство військово-морської історії* (1893) та інші, менш відомі корпорації, які пізнали “смак історії”, збираючи й вивчаючи документи на регіональному рівні. Пожвавлення їх діяльності позначилося не тільки на збільшенні обсягу та покращенні якості видань документів, але й на успішному розробленні СІД. Репрезентанти англійської науки – оксфордська (засновник – В. Стебс й кембріджська (Дж. Е. Актон) історичні школи (70–80-і рр. XIX ст.), уславились ґрунтовними, скрупульозними працями з археографії,

* Відзначимо, що в серії “Генеральний каталог рукописів публічних бібліотек Франції” вийшло багато інших видань, не лише про бібліотеки департаментів.

дипломатики, палеографії, сфрагістики, джерелознавства не менше, ніж їх французькі чи німецькі колеги. Розгортання масштабних археографічних проєктів, проваджених науковими установами, товариствами й підтримуваних фаховими виданнями, потребувало також розроблення прийомів історичної критики, укорінення в історико-філологічних студіюваннях документа текстологічних, герменевтичних сюжетів, що демонструють поглиблення дослідних дій стосовно його інформаційної складової, тобто аспектне розширення об'єкта вивчення.

Здобутки у сфері археографії так само демонструють відмінні з попередніми концепційні підходи до вивчення історичних джерел, що застосовувалися в ім'я всебічного представлення рукописних документів в опублікованому вигляді. Помітним історіографічним явищем стала дискусія між німецькими вченими Т. Лінднером і Л. Квідде щодо методів видання джерел [1]. Якщо Т. Лінднер визнавав за потрібне прискіпливо "описувати рукописний матеріал і встановлювати текст, з'ясовувати його відношення до інших джерел", визначати їх оригінальність, датувати, формулювати заголовок, пояснювати мало відомі терміни, географічні назви тощо, залишаючи текст у "чистому вигляді", то його опонент, коментуючи міркування колеги, справедливо зауважував, що навіть відбір документа, авторське представлення його заголовку, інші прості операції з ним, впливають на дослідника-споживача археографічного продукту [2, с. 40]. Порушена проблема співвідношення суб'єктивного й об'єктивного відбиває сучасні ім неокантіанські постулати критики джерела, які заслуговують визнання як потужного знаряддя методології.

Наслідуючи С. Г. Кулешова і К. Мигоня [23, с. 40], назвемо ще один чинник який утверджував у XIX ст. ставлення до документа як об'єкта оперативної дії, відкривав "нові можливості аналізу його сутності поряд із традиційним вивченням історичної пам'ятки" [17, с. 20]. Це – бібліографія, тлумачення якої і донині залишається полісемантичним. Побутування ототожнень бібліографії з книгознавством, бібліотекознавством (із XIX ст.) вказує на відсутність чіткого розмежування об'єкта і предмета, головних завдань і напрямів реалізації досліджень. Усебічні намагання звершити це привели до увиразнення особливого дискурсу вивчення документа в бібліографії – практичній науці, що орієнтувалася "на оперативне забезпечення інформацією про нову літературу з усіх галузей знань" [17, с. 20]. Саме бібліографія разом із теорією діловодства, на думку С. Г. Кулешова, запропонували альтернативний шлях розвитку знань про документ.

Для науки рубіжних років XIX–XX ст. характерним є розширення значеннєвих меж понять "історичне джерело" чи "документ". Якщо спочатку статус історичного джерела, на думку багатьох відомих учених минулих років (О. С. Лаппо-Данилевський, С. Н. Валк, М. М. Тихомиров, Л. В. Черепнін, О. Є. Пресняков), мали документи діловодної сфери, актовий матеріал (звідси – першість дипломатики як науки із-поміж інших), то пізніше такими проголошувалися усі пам'ятки матеріальної і духовної культури. Розуміння *джерела*, *документа* ускладнюється, розширюється і стає маловизначеним. Відгукуючись про цю ситуацію А.-І. Марру писав: "Цілком очевидно є неможливість сказати, де починається і де закінчується документ; поступово поняття документа розширюється і закінчується тим, що охоплює все: тексти, пам'ятки, всякі спостереження" [45, с. 77–78].

Породжені неокантіанством зміщення в гуманістиці, були підхоплені й апробовані соціологічною історією. Проголошений М. Вебером орієнтир на вивчення логіки утворення понять, як найнадійніший спосіб трансформації суб'єктивного світу історика в об'єктивний світ історичної науки, спрямував науковців до серйозних термінологічних пошуків, зосереджених на понятійно-логічних конструкціях лексем. "Виведення" загального образу поняття мало відбуватися на ґрунті емпіричного документального матеріалу. Цей постулат мав двояке значення для галузей знань про документ. По-перше, посилюється прагнення з'ясувати "ідеальний тип" історичного джерела, документа, тобто розкрити їх узагальнений образ – змоделювати форму і конструкцію, інтерпретувати абстрактний зміст. По-друге, відбувається актуалізація СІД, зокрема джерелознавства. Тому поява ідей про документологію як метанауку, термінологію як спеціальну галузь мовознавства, укорінення

особливого статусу документа як джерела інформації і засобу комунікації, загальнокультурного явища й породження індивідуальної психіки, виглядають цілком закономірними. Їм належало стати визначниками народження нового типу знання про документ у науці ХХ ст. Відтоді рішуче й невинно той вивчається як формальний і логічний об'єкт інтерпретації (герменевтика (філософська й лінгвістична), текстологія, семіотика), породження загальних культурних процесів, відбиття колективного й індивідуального в тексті. Поряд із новачіями тенденціями розвивалися традиційні напрями розвитку науки про документ. Історіографічний аналіз тематичних студій підтверджує справедливості зроблених висновків.

Список використаних джерел

1. Андреев А. И. О правилах издания исторических текстов / А. И. Андреев // Архив. дело. – 1926. – Вып. 5/6. – С. 84–98; Вып. 7. – С. 37–45.
2. Андреев А. И. О правилах издания исторических текстов / А. И. Андреев // Архив. дело. – 1926. – Вып. 7. – С. 40–67.
3. Большаков А. М. Вспомогательные исторические дисциплины / А. М. Большаков. – Тверь: Октябрь, 1923. – 240 с.
4. Бржостовская Н. В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация): учеб. пособие / Н. В. Бржостовская. – М., 1971. – 268 с.
5. Бузескул В. П. Из истории Monumenta Germaniae historica / В. П. Бузескул // Докл. Акад. наук Союза Советских Социалистических республик. Сер. В. – Л., 1925. – С. 60–65.
6. Бузескул В. П. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель / В. П. Бузескул // Изв. Акад. наук Союза Советских Социалистических республик. Сер. VI. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – № 12. – С. 129–134.
7. Бэкон Ф. Новый Органон / Френсис Бэкон // Сочинения: в 2 т. – М., 1972. – Т. 2. – 582 с.
8. Вайнштейн О. Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней: [учеб. для ист. ф-тов гос. ун-тов и пед. ин-тов] / О. Л. Вайнштейн. – М.; Л.: Госсосэкиз, 1940. – 373 с.
9. Герье В. И. Ипполит Тэн / В. И. Герье. – Б. м., б. г. – 40 с.
10. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів: ЛДУ ім. Ів. Франка, 1992. – 226 с.
11. Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание: методол. аспекты / Г. М. Иванов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1973. – 250 с.
12. Историография истории южных и западных славян: [учеб. пособие]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 261 с.
13. Историография нового времени стран Европы и Америки: учеб. пособие для ун-тов и пед. ин-тов / под ред. Б. Г. Вебера, И. С. Галкина (отв. ред.), И. П. Дементьева, Н. Е. Застеннера, А. Д. Колпакова. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 670 с.
14. Карсавин Л. П. Введение в историю: теория истории / Л. П. Карсавин. – Пг.: Наука и школа, 1920. – 78 с. – (Введение в науку. История; вып. 1).
15. Коломийцев В. Ф. Методология истории: от источника к исследованию / В. Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
16. Кононенко А. М. Проблема классификации западноевропейского частного акта / А. М. Кононенко // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья: сб. ст. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1979. – С. 111–119.
17. Кулешов С. Г. Документознаводство: Історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов. – К.: ДАКККІМ, 2000. – 161 с.
18. Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос. – СПб., 1899. – 275 с.
19. Ланто-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лаппо-Данилевский. – СПб., 1913. – Вып. 2. – 420 с.
20. Лихачев Н. П. Дипломатика: (из лекций, чит. в С.-Петербур. археол. ин-те) / Н. П. Лихачев. – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1901. – 221 с.
21. Лихачев Н. П. Из лекций по дипломатике, читанных в Императорском Археологическом институте / Н. П. Лихачев. – СПб.: Изд. слушателей Ин-та, 1905–1906. – 266 с.
22. Медушевская О. М. Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии / О. М. Медушевская // Вопр. истории. – 1964. – № 8. – С. 78–82.
23. Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / К. Мигонь / пер. с пол. О. Р. Медведевой [и др.]. – М.: Книга, 1991. – 197 с.
24. Отле П. Трактат о документации // Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; пер. с англ. и фр. Р. С. Гиляревского [и др.]; предисл., сост., коммент. Р. С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС: Пашков дом, 2004. – С. 187–308.
25. Пушкарёв Л. Н. Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XIX вв. / Л. Н. Пушкарёв // Археогр. ежегодник за 1966 г. – М., 1968. – С. 72–92.
26. Ракитов А. И. Анатомия научного знания: популярное введение в логику и методологию науки / А. И. Ракитов. – М.: Политиздат, 1969. – 206 с.
27. Риккерт Г. Границы естественно-научного образования понятий: логич. введ. в ист. науки / Г. Риккерт. – СПб., 1903. – 532 с.
28. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Ш. Сеньобос / пер. с фр. под ред. П. С. Когана. – М.: Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1902. – 240 с.
29. Споры о главном: (дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы “Анналов”): [сб. ст.]. – М.: Наука, 1993. – С. 5–17.
30. Столяров Ю. Н. Вместо послесловия / Ю. Н. Столяров // Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; пер. с англ. и фр. Р. С. Гиляревского [и др.]; предисл., сост., коммент. Р. С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС: Пашков дом, 2004. – С. 309–311.
31. Фролов Э. Д. Русская наука об античности: историогр. очерки / Э. Д. Фролов. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 522 с.
32. Шмидт С. О. Современные проблемы источниковедения / С. О. Шмидт // Источниковедение: теорет. и метод. проблемы: сб. тр. – М.: Наука, 1969. – С. 3–39.
33. Aron R. Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique / R. Aron. – Paris, 1938. – 256 s.
34. Bautier A. L'exercice de la justice publique dans l'Empire carolingien / A. Bautier. – Paris, 1943.
35. Boüard A. de. Manuel de diplomatique française et pontificale. Vol. 1–2 / A. de Boüard. – Paris, 1929–1948.
36. Bresslau H. Handbuch der Urkundenlehre fuer Deutschland und Italien. Bd. 1–2 / H. Bresslau. – Leipzig, 1915.
37. Brunner H. Zur Rechtsgeschichte der roemischen und germanischen Urkunde / H. Brunner. – Berlin: Weidmann, 1880. – 316 s.
38. Carr E. H. What is History? / E. H. Carr. – London, 1962. – 204 s.
39. Carter G. L. Empirical Approaches to Sociology / G. L. Carter. – Boston: Allyn and Bacon, 1998. – 468 s.
40. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des ostroemischen Reiches von 565 bis 1453. Teil 1–5 / bearbeitet von Franz Dölger. – Muenchen; Berlin, 1924–1965.
41. Fichtenau H. Mensch und Schrift im Mittelalter / H. Fichtenau. – Wien, 1946. – 239 s.
42. Ficker J. Beitrage zur Urkundenlehre. Bd. 1–2 / J. Ficker. – Innsbruck, 1877–1878.
43. Giry A. Manuel de diplomatique / A. Giry. – Paris, 1925. – XVI, 944 p.
44. Gloria A. Compendio delle lezioni teorico-pratiche di paleografia e diplomatica. Vol. 1–2 / A. Gloria. – Padova, 1870.
45. Marrou H.-I. De la connaissance Historique / H.-I. Marrou. – Paris: Editions du Seuil, 1954. – 722 p.
46. Paoli C. Programma scolastico di paleografia latina e diplomatica. Vol. 1–3 / C. Paoli. – Firenze, 1888–1900.
47. Posse O. Die Lehre von den Privaturkunden. – Leipzig, 1887. – 242 s.
48. Redlich O. Die Privaturkunden des Mittelalters. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte /

O. Redlich. – Muenchen; Berlin, 1911. – VIII, 233 s. 49. *Ricoeur P.* Histoire et vérité / P. Ricoeur. – Paris: Editions du Seuil, 1955. – 544 p. 50. *Sickel T.* Beitrage zur Diplomatie. Bd. 1–8. – Wien, 1861–1882.

Валентина Бездрабко

**ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ИЗУЧЕНИЯ ДОКУМЕНТА В XIX ВЕКЕ: ПОСТСКРИПТУМ
СРЕДНИХ ВЕКОВ И КАНУН НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ**

На фоне общих закономерностей развития гуманитаристики освещаются основные черты развития организационной и содержательной структур специальных исторических дисциплин, переживающих становление в XIX в. Выясняется их значение для становления научных идей, предшествовавших документоведению. Подчеркнута роль различных форм научной коммуникации в формировании науки о документе.

Ключевые слова: гуманитаристика, документоведение, западноевропейские студии, специальные исторические дисциплины.

Valentyna Bezdrabko

**WESTERN EUROPEAN DOCUMENT STUDIES IN THE XIX CENTURY: POST-SCRIPTUM OF
THE MIDDLE AGES AND THRESHOLD OF THE COMMON ERA**

Against the background of general patterns of humanistics development the article outlines basic development features of organizational and content structures of specific historic disciplines that were developed in the XIX century. It clarifies their role in the evolution of scientific ideas in the threshold of the document studies. The role of different forms of scientific communication in the development of the document science is emphasized.

Key words: Humanity, Documents, Western European studies, special historical disciplines.